

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2023, 6(2): 189-207

Dini Tekelcilik Bağlamında Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Ulûhiyet, Din ve Şeriat Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi
In the Context of Religious Exclusivism Evaluation of Abu Mansur el-Mâturîdî's Views on Divinity, Religion and Sharia

İsmail YALÇINTAŞ

Dr., Yozgat Anadolu İmam Hatip Lisesi / PhD, Yozgat Anadolu İmam Hatip Highschool,
Yozgat/Türkiye
selam72@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0210-1708

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Kasım / November 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Aralık / December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1390954>

Bu makale Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN danışmanlığında 2011 yılından tamamlanan “Mâtürîdî’de Dini Tekelcilik” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This study was prepared on the basis of the MA thesis titled “Religious Exclusivism of Mâturîdî’s Thought” completed in 2011 under the supervision of Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN.

Atıf / Citation: Yalçintaş, İsmail. “Dini Tekelcilik Bağlamında Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Ulûhiyet, Din ve Şeriat Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2023):189-207. doi: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1390954>.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Hıristiyan Batı felsefesi ve teolojisi ekseninde tartışılan dini çeşitlilik meselesi 20. yüzyılın en önemli din felsefesi problemlerindedir. Bu tartışma çerçevesinde ortaya çıkan görüşlerden bir tanesi de dini tekelciliktir. Buna göre her din, mutlak hakikat ve kurtarıcılık konusunda kendisini ön plana çıkartmakta, diğer din mensuplarını ise ya hiç hesaba katmamakta ya da diğer dinleri kendi dinleri çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu çerçevede İslam dininin inanç sisteminin oluşmasında önemli payı olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşleri, İslam'ın bu meselelere yaklaşımı açısından oldukça kayda değerdir. Mâtürîdî, değişmeyen, yaratılmışlara benzemeyen, cüzlerden oluşmayan, tüm mahlukatın kendisine muhtaç olduğu ancak kendisinin her şeyden müstağni olduğu, zâtî hüviyete sahip gayri maddî bir uluhiyet anlayışına sahiptir. Mâtürîdî'ye göre Allah, zâtında ve sıfatlarında bir ve tek olup, yaratılanlara benzemesi söz konusu olmayan bir varlıktır. Mâtürîdî, Tanrı'yı, Yahudiler gibi yaratılanlara benzeterak antropomorfik bir uluhiyet anlayışını veya Hıristiyanlar gibi ontolojik olarak tek kabul edip daha sonra cisimle şekillenmiş bir varlık olarak düşünmeyi tevhîd ilkesine aykırı görmektedir. Bu açıdan Mâtürîdî, Yahudi ve Hıristiyanların tevhîd inancını tahrif ettiklerini düşünmektedir. Ona göre tevhîd geleneğini koruyarak günümüze taşıyan tek din İslam'dır. Mâtürîdî, İslam'la özdeşleştirdiği tevhîd dinini delil, şahit ve ispata dayanan, bundan dolayı doğru, gerçek, makul, değişmeyen ve değişmeden kalacak olan din şeklinde tarif etmektedir. Buna göre tevhîd dini, tüm peygamberlerin hepsine ortak olarak gönderilen, kulluğun yalnızca Allah'a yapılmasını emreden, her türlü şirk unsurundan uzak olan, değişikliğe uğraması asla mümkün olmayan, delillerle dimdik ayakta duran dindir. Mâtürîdî, tevhîd dinini aynı zamanda taklide değil, delil ve burhana dayanan akıl dini şeklinde de tarif etmektedir. Ona göre akıl, insanı tevhîde davet eder. Bununla birlikte dinin, ibadet ve muamelatla ilgili bilgilerini insanlara açıklayacak kişilere ihtiyaç vardır ki onlar da peygamberlerdir. Tüm peygamberler kendi dönemlerinde tevhîdi gerçekleştirmek için gönderilmiştir. Bu bakımdan tüm peygamberlerin dini bir ve tektir. Fakat onların şeriatları farklıdır. Şeriatlardaki çeşitlilik ve farklılık dinde ihtilaf veya çelişki olduğu anlamına gelmez. Zira tüm peygamberlere vahyedilen ortak payda şeriat değil, dindir. Peygamber değiştikçe şeriat değişir ama din aynı şekilde devam eder. Şu hâlde Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar tüm dinlerin aslı tevhîddir. Bu bakımdan Mâtürîdî, Allah'ın birliği, kulluğun yalnızca ona yapılması ve Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar şeriatların süregelen devamlılığı konusunda net bir düşünce ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Mâtürîdî açısından dini tekelciliğin, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar süregelen vahyin yani mutlak hakikatin tekliği anlamına geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Sonuç olarak Mâtürîdî'nin İslam'ın doğruluk ve hakikat merkezli teolojik iddiasına tekelcilik, hususiyetçilik ya da dışlayıcılık değil, tevhitçi anlayış ya da mutlak hakikat denilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Mâtürîdî, Tevhîd, Dini Çeşitlilik, Dini Tekelcilik, İslam.

Abstract

The issue of religious diversity discussed in the spread of Christian Western philosophy and theology is one of the most important problems of the philosophy of religion in the 20th century. One of the thoughts arisen within the framework of this discussion is religious exclusivism. According to this statement each religion highlights itself in terms of absolute truth and saviorship, however members of other religions either is not considered, or other religions are not evaluated within the framework of their own religion. In this context, the views of Abu Mansur el-Māturīdī, who has important sharing in the formation of belief system of Islam, are very significant in terms of an Islamic approach. Māturīdī has an immaterial understanding of divinity that does not change, has no resembles created things, does not consist of parts, and has an essential identity that all creatures depend on but independent of everything else. According to Māturīdī, God is one and only in His essence and attributes is not like other creatures. Māturīdī sees it as contrary to the principle of tawhid to increase the number of eternal, like the Jews who has an anthropomorphic understanding of God or to consider God as ontologically single and then as a shaped being that takes on a physical form, like the Christians. In this respect, Māturīdī thinks that Jews and Christians distorted tawhid. According to him, Islam is the only religion that has preserved the tradition of tawhid and brought it to the present day. Māturīdī defines the tawhid, which he identifies with Islam, as a religion that is based on evidence, witness, and proof, and therefore it is true, real, reasonable, unchanging and will remain unchanged. Accordingly, the religion of tawhid is a religion that was sent to all prophets in common, commands worship to be done only to God, is away from all kinds of polytheism, cannot be changed, and stands tall with proofs. It is religion that stands. Māturīdī also describes the religion of tawhid as a religion of a reason based on evidence and demonstration, not imitation. According to him, reason invites people to tawhid. However, there is a need for people who will explain the knowledge of religion, worship, and treatments to people who are prophets. All prophets were sent to realize tawhid in their own time. In this respect, the religion of all the prophets is one and only. But their Sharia are different. Diversity and difference in sharia does not mean that there is a conflict or contradiction in religion. Because the common denominator revealed to all prophets is religion, not sharia. As the prophet changes, the sharia changes, but the religion continues the same. In this case, from Adam to Mohammad the origin of all religions is tawhid. In this regard, Māturīdī emphasizes the unity of God, worship only to God, and from Adam to Mohammad it reveals a clear idea about the continuity of sharia. In this context, it would be appropriate to say that, for Māturīdī, religious exclusivism means the uniqueness of the revelation, that is, the absolute truth, that continues from Adam to Muhammad. As a result, it is more accurate to call Māturīdī's theological claim of Islam centered on truth and reality, not particularism or exclusivism, but tawhid understanding or absolute truth.

Keywords: Philosophy of Religion, Māturīdī, Tawhid, Religious Diversity, Religious Exclusivism, Islam.

Giriş

Günümüz din felsefesinin temel görevlerinden birisi dinlerin birbiriyle olan ilişkilerinde bir düşünce sistemi oluşturmaya çalışmaktır.¹ Dinler arası ilişkinin hız kazandığı günümüz dünyasında bu ilişkinin bir tarafı olan Hıristiyan Batı dünyası kendi dini geleneğini küreselleşme ve dinler arası diyalog ile Hıristiyanlık dışındaki din mensuplarına sunmakta, diğer din mensupları da bu olaya kayıtsız kalamamaktadır. Küreselleşmenin ekonomi, siyaset ve kültür alanında göstermiş olduğu etkinin, aynı şekilde dinler üzerinde de etkili olmaya başladığı, adeta diğer dinlerin tek bir din içerisinde eritilerek tek bir din modeli oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu anlamda küreselleşmenin din konusunda bize sunduğu iki şeyden birisi tek tip din anlayışı, diğeri ise tüm dinlerin eşit mesafede kurtarıcılık iddiasının geçerliliğidir. Öyle ki dinlerin hakikat iddialarının çoğu zaman birbiriyle çelişmesi de dinlerin çokluğuyla ilgili bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.² Nitekim dinlerin metafizik düşünce çerçevesinde ortaya çıkan farklılıkları, mensuplarının kurtuluş için öngördüğü temel prensipler ve mutlak hakikat iddiaları, felsefî ve teolojik anlamda din felsefesinin bir problemi olan dini çeşitlilik meselesini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda dini çeşitlilik meselesi dinlerin doğruluk, mutlak hakikat ve kurtarıcılık iddiaları etrafında yapılan tartışmaları içermektedir. Ancak dini çeşitlilik çerçevesinde ortaya çıkan problemlerin yalnızca tek Tanrı inancına sahip olan ve mutlak hakikat iddiasında bulunan kimseler açısından bir anlam taşıdığını söylemek gerekir. Zira dinleri, insan zihninin bir faaliyeti olarak gören kimseler için bu dinlerin ne gerçekliğinin ne de iddia ve sorunlarının bir anlam taşıdığı söylenebilir.³ Bu bakımdan bu çalışmada dini çeşitlilik meselesi yalnızca teist dini gelenekler çerçevesinde ele alınacaktır.

Dini çeşitlilik meselesinin tarihi, dinler tarihi kadar eski olmakla birlikte bu problemin günümüzde tartışılan halinin daha çok Avrupa Hıristiyan dünyasının iki mezhebi olan Katoliklik ve Protestanlığın iki farklı din gibi ortaya çıkıp taraflardan birinin diğeri hakkında nasıl bir dini yargıda bulunacağından kaynaklanan bir durum olduğu söylenebilir.⁴ Bununla birlikte 20. yy.da Batı ülkelerine yaşanan göçler sonucunda sadece Hıristiyanlık ile sınırlı olan bu problem daha sonra diğer din mensuplarının bir problemi haline gelerek felsefî, siyasi ve sosyal açıdan da tartışılan bir problem olmuştur.⁵ Bu bağlamda dini çeşitlilik meselesinin bir sorun olarak algılanmasını, farklı inançlara sahip insanların geçmişe göre günümüzde daha çok birlikte yaşamak durumunda kalmaları şeklinde izah etmek mümkündür.⁶ Özellikle modern teknolojinin getirmiş olduğu imkânlar, insanların birbirleriyle daha hızlı bir şekilde iletişime geçmesini sağlamıştır. Başka din ve kültürler hakkında daha hızlı ve kolay bilgi elde etmeyi sağlayan bu durum insanın kendi inanç dairesinin ötesine geçerek öteki hakkında nasıl bir dini tutum içerisinde olması gerektiğine dair bir sorgulamayı beraberinde getirmektedir.

Dini çeşitlilik meselesi felsefi olarak tekelcilik/dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk olmak üzere üç başlık altında tartışılmaktadır. Her birisini kısaca tanımlamak gerekirse dini dışlayıcılık veya tekelcilik; sadece tek bir dinin hak, doğru ve kurtuluşa ulaştırdığını savunan yaklaşım⁷ olmakla

¹ Mevlüt Albayrak, *Felsefe ve Din: Din Felsefesine Giriş* (Ankara: Asil Yay., 2007), 273.

² Adnan Aslan, "Dini Çoğulculuk Meselesine Yeni Bir Yaklaşım", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 4 (2000), 17.

³ Adnan Aslan, "Dini Çoğulculuk Meselesine Yeni Bir Yaklaşım", 18.

⁴ Dini çeşitlilik ilk olarak bu şekilde ortaya çıksa da zamanla Hıristiyan olmayan insanlara karşı Hıristiyanlığın tutum ve düşünce tarzını yansıtan bir felsefî anlayış haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Kazım Arıcan, *Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme* (Ankara: OTTO Yayınları, 2009), 26.

⁵ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004), 69.

⁶ M. Sait Reçber, "Dini Çeşitlilik", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem, 2013), 341-343; Philip L. Quinn-Kevin Meeker, "Introduction: The Philosophical Challenge of Religious Diversity", *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, ed. Philip L. Quinn-Kevin Meeker (New York: Oxford University, 2000), 2.

⁷ Musa Kazım Arıcan, "Batı Düşüncesinde Dini Dışlayıcılık/Tekelcilik Paradigması ve Eleştirisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/2, 2011, 41-42.

birlikte daha ziyade “Kilise dışında kurtuluş yoktur”⁸ şeklinde formüle edilen Hıristiyanlık inancıyla ilişkili bir düşünceye dayanmaktadır. Tanrı hakkındaki gerçek bilgiyi Hıristiyanlık ile sınırlandıran bu düşünceye göre diğer dinler hakkındaki değerlendirmenin ölçütü kilisedir. Nitekim kurtuluşun merkezine kiliseyi yerleştirdiği için bu anlayışa kilise-merkezci (ecclesiocentric) yaklaşım da denilmektedir.⁹ Tek bir dini hakikat kabul etmekle birlikte başka dinlerde de kurtarıcılık ve hakikat kalıntılarının bulunduğu anlamına gelen dini kapsayıcılık, kurtuluşun diğer dinler aracılığıyla mümkün olmakla birlikte asıl kurtuluş yolunun Hıristiyanlık olduğu iddiasına dayanmaktadır.¹⁰ Dini kapsayıcılığın, II. Vatikan konsilinden (1962-1965) sonra “Kilise dışında kurtuluş yoktur” düşüncesini yumuşatmak için ortaya atılan bir yaklaşım olduğunu söylemek gerekir. Dini kapsayıcılığa göre tam ve gerçek kurtuluş İsa Mesih yoluyla olur. Ancak İsa Mesih’in kurtarıcılığı diğer insanları da kapsamaktadır. Tanrı tüm insanların kurtuluşunu istemektedir.¹¹ Bu anlamda gerçek kurtuluş İsa Mesih yoluyla olduğu için diğer dinler Hıristiyanlığa hazırlık mahiyetinde kabul edilmekte ve diğer din mensupları isimsiz (anonim) Hıristiyan şekilde isimlendirilmektedir.¹² Dini çoğulculuk ise hakikat ve kurtarıcılık açısından tüm dinleri eşit kabul eden anlayıştır.¹³ Bu düşünceye göre tek bir tane mutlak hakikat vardır ve tüm dinler bu hakikate götüren yollar olarak görülmektedir. Bu bakımdan dini çoğulculuk düşüncesi hakikat değeri açısından dinler arasında herhangi bir ayırım yapmamaktadır.¹⁴ Dini çoğulculuğun tüm dinleri eşit seviyeye indirgemesi, doğru ile yanlış arasındaki farklılığı ortadan kaldırarak tüm dinlerin iddialarının izafi bir anlam taşıdığı sonucunu beraberinde getirmektedir.¹⁵ Bu anlamda dini çoğulculuğun bir anlamda toleranslı agnostizme sebebiyet verdiği söylenebilir.¹⁶

Dini çeşitlilik çerçevesinde tartışılan konulardan birisi dini tekelcilik meselesidir. Dini tekelcilik, Türkçeye “dini dışlayıcılık”¹⁷ diye çevrilmesine rağmen asıl çıkış noktası itibariyle Hıristiyan teolojisi ekseninde tartışılan ve tek kurtarıcı dinin Hıristiyanlık olduğunu öne süren, diğer dinlerin ise uydurma olduğunu dile getiren bir anlayıştır. Ancak bizim bu çalışmadaki amacımız, Hıristiyan teolojisindeki gibi savunmacı ve tutucu bir tutumla bu meseleyi tartışmak değil, İslam’ın tevhîd anlayışını deliller ve burhanlar yoluyla ortaya koyarak dini tekelcilik konusuna farklı bir yorum getirmektir. Bu bağlamda meseleyi İslam akide sistemi çerçevesinde ele alabilecek en önemli kişilerden birisinin Ebû Mansûr el-Mâtürîdî olduğunu söylemek gerekir. Zira Mâtürîdî, kelâmî-felsefî meselelere yaklaşımı açısından geniş kitleleri etkileyen ve düşünceleri asırlarca tartışılan önemli bir İslam âlimidir. Burada dini tekelcilik meselesinin Mâtürîdî’nin kendi dönemine ait bir mesele olmadığını altını çizmek gerekir. Ancak İslam’ın Allah katında tek hak din olduğu iddiası göz

⁸ John Hick, *İnançların Gökkuşuğu: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev. Mahmut Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 115 vd.; M. Kazım Arıcan, “Batı’da Ötekileştirme: Papa ve Vatikan’ın Rolü”, *Hece Dergisi* 28 (Batı Medeniyeti Özel Sayısı), 2014, 215-233.

⁹ Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 90.

¹⁰ Adnan Aslan, “Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk İddiaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2, 1998, 151; Ruhattin Yazoğlu-Hüsnü Aydeniz, “Giriş”, *Dinî Çoğulculuk: John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, der.-çev. Ruhattin Yazoğlu-Hüsnü Aydeniz (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 9.

¹¹ Cafer Sadık Yaran, “Giriş”, *İslam ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran (İstanbul: Kaknüs, 2001), 14.

¹² Karl Rahner, *Theological Investigation* (London: Longmann-Todd, 1984), V/117-123; “Religious Inclusivism”, *Philosophy of Religion Selected Readings*, ed. Micheal Peterson vd. (New York: Oxford University, 2010), 594-595.

¹³ Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, 68; İbrahim Yıldız, “İslam ve Dini Çoğulculuk: Abdülaziz Sachedina Örneği”, ed. Hasan Harmancı-İbrahim Yıldız, *İslam Düşüncesi Araştırmaları -III- Yaşadığımız Çağ* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 251.

¹⁴ Musa Kazım Arıcan, “Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1, 2011, 91.

¹⁵ M. Sait Reçber, “Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein Nasr”, *İslamiyat* III/4, 231.

¹⁶ Musa Kazım Arıcan, “Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1, 2011, 97; Sumner B. Twiss, “Dinî Çoğulculuk Felsefesi: John Hick ve Onu Eleştirenlerle İlgili Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Dinî Çoğulculuk: John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, der.-çev. Ruhattin Yazoğlu-Hüsnü Aydeniz, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 143.

¹⁷ Batı literatüründeki *exclusivism* kavramının Türkçeye *dışlayıcılık* şeklinde çevrilmesi olumsuz bir tutum olarak anlaşılmaya sebebiyet verdiği için bu kavramın *tekelcilik* şeklindeki kullanılmasının daha isabetli olduğuna dair bk. Arıcan, “Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, 91.

önünde bundurduğunda 20. yy. ile felsefî bir problem olarak tartışılan dini tekelcilik meselesine özellikle Müslüman kelim âlimlerinden Mâtürîdî'nin düşüncesi ekseninden bakmanın son derece faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmada Mâtürîdî'nin düşünceleri vahiy eksenli dini gelenekler ve onun tevhîd anlayışına dair yaklaşımları üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır. Başka bir ifadeyle Mâtürîdî'nin görüş ve düşünceleri Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar devam eden tevhîd geleneğinin birikimselliği göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye tabi tutulacak dolayısıyla meseleye şeriatların tarihi seyri ve birikimselliği açısından yaklaşılabilecektir.

Mâtürîdî'nin dini tekelcilik konusuna dair düşünceleri en temelde onun İslam'ın ulûhiyet anlayışını nasıl anladığı, hak/gerçek din konusunda ne düşündüğü, hak/gerçek din ile delil ve istikamet dini arasında nasıl bir bağ kurduğu üzerinden ortaya konulacaktır. Hz. Âdem'den bu tarafa süre gelen tevhîd geleneğinin din-şeriat ilişkisi açısından nasıl anlaşılması gerektiği, şeriatların çok veya farklı olmasının dinin çok olmasını gerektirip gerektirmediği dini tekelcilik bağlamında üzerinde durulacak bir diğer konu olacaktır. Tüm bu sorulara cevap bulabilmek için Mâtürîdî'nin iki temel eseri olan *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* yol haritamızı oluşturacaktır.

1. Tevhîd ve Ulûhiyet

İslam'ın evrensellik ve mutlak hakikat fikrine dair ortaya koyduğu sistemli düşünceler ile kendisinden sonraki nesillere önemli bir bilgi birikimi bırakan Mâtürîdî'nin düşüncelerinin merkezinde İslam'ın tevhîd anlayışıyla ilgili yaptığı yorumlar bulunmaktadır. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde tevhîd ve ulûhiyeti, "Allah, zâtı tek ve tüm varlıkların ihtiyaçlarının merci olmakla birlikte, onların özelliklerinden münezze bulunandır, yani, çokluk niteliğini gerektiren değişim, yok oluş veyahut hacim ve sınırlılık alternatifi getiren özelliklerden münezze bulunandır"¹⁸ şeklinde ifade etmektedir. Buna göre, Mâtürîdî, Allah'ı değişmeyen, yaratılmışlara benzemeyen, parça veya cüzlerden oluşmayan ve tüm mahlukatın kendisine muhtaç olduğu zâtî hüviyete sahip gayri maddî bir varlık olarak tarif etmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde *İhlâs* sûresindeki "hüve" lafzını yorumlarken ulûhiyet anlayışına dair önemli açıklamalar yapmaktadır. Buradaki "hüve" lafzının Allah'ın en büyük ismi anlamına geldiğine dikkat çeken Mâtürîdî'ye göre "hüve" lafzı, Allah'ın, eşi, benzeri ve dengi olmayan, yokluğu düşünülmemen zâtî hüviyetini ifade etmektedir. Mâtürîdî açısından "hüve"yi ifade eden tüm bu durumlar, Allah'ın birliğini yani tevhîdi zorunlu kılmaktadır.¹⁹ Ona göre Allah'ın birliği zâtındandır. Allah'ın birliği diğer birler gibi artan bir özellikte değildir. Zira Allah'ın birliği diğer birler gibi parça, bileşen veya bölünme içermeyen birliktir. Allah'ın birliği ve teklifi, eşi ve benzeri olan veya sayısal olarak ifade edilen birlikten daha yücedir.²⁰ Mâtürîdî, bu düşüncesinden hareketle tevhîd ve ulûhiyette bu tarifi aşan veya tahrif eden tüm din salıklarının tevhîd ve ulûhiyete aykırı bir düşünce ortaya koyduklarına işaret etmektedir. Ona göre Yahudiler ve Hıristiyanlar, Tanrı'ya ezelilik sıfatı nispet etmelerine rağmen O'nun cisme büründüğünü veya oğlunun var olduğunu iddia ederek O'nun benzerinin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.²¹ Ancak Mâtürîdî'ye göre böyle bir varlığın eşi ve benzeri söz konusu olur. Zira Allah'ın hem eşsiz bir varlık olduğunu söyleyip hem de O'nu yaratılanlara benzetmek aklen ve mantıken imkânsız bir durumdur. Mâtürîdî'ye göre Allah zâtında, sıfatlarında ve azametinde bir ve tek olup, yaratılanlara benzemez.²² Allah'ın zâtı açısından tek olması da bu anlama gelmektedir. Bu anlamda Mâtürîdî, Tanrı'yı, Yahudiler gibi yaratılanlara benzeterek kadimin sayısını artırmayı veya Hıristiyanlar gibi ontolojik olarak tek kabul edip daha sonra cisimle şekillenmiş bir varlık olarak

¹⁸Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ter. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 152. Mâtürîdî'nin tevhîd ve ulûhiyete dair yapmış olduğu bu tarifi kendisinden daha sonra İbn Sînâ tarafından ulûhiyeti açıklayan temel bir ilke olarak ifade edildiği söylenebilir. Öyle ki İbn Sînâ'nın *İhlâs Sûresi Tefsiri*'nde ilahî, "Her şeyin kendisine muhtaç olmasına karşın kendisinin her şeyden müstağni olduğu varlık" şeklinde tarif etmesiyle Mâtürîdî'nin yukarıdaki ifadesinin aynı olduğunu söylemek isabetli olacaktır. İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, ter.-şerh. A. Hamdi Akseki (İstanbul: DİB Yayınları, 2014), 20-23; İsmail Yalçıntaş, *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 121-123.

¹⁹Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Daru'l-Mizan, 2005), XVII/370-371.

²⁰Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVII/376-377.

²¹Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 151.

²²Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 152.

düşünmeyi tevhîd ilkesine aykırı görmektedir. Mâtürîdî'ye göre Allah düşünme yeteneği olan tüm insanlara genel anlamda bir tevhîd inancı vermiştir. Fakat insanların bir kısmı bu inancı çeşitli yorumlarla bozmuş, bir kısmı ise Allah'ın kendilerine fitrat gereği verdiği bu inanca sadakatle bağlı kalmışlardır. Bu bağlamda İslam dininin müntesiplerinin tevhîd inancını hakkıyla koruyup gözettiğini, buna karşın Yahudi ve Hıristiyanların tevhîd anlayışını zaman içerisinde tahrif ederek bozduklarını söylemek isabetli olacaktır.²³

Mâtürîdî, Yahudi ve Hıristiyanları, ulûhiyet konusunda tevhîdi zedeleyen düşüncelere sahip oldukları için eleştirmektedir. Ona göre Yahudiler hahamlarını (ahbâr)²⁴, Hıristiyanlar ise ruhbanlarını rab edinmişlerdir. Mâtürîdî, buradaki rab edinmeyi, Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının isteklerine itaat etmekle ilişkilendirmektedir. Öyle ki Yahudi ve Hıristiyan din adamları, Allah'ın onlara helal kıldığı şeyi haram, haram kıldığı şeyi ise helal kılıyor, bu dine tabi olan kişilerde bu emirleri kabul edip din adamlarına itaat ediyorlardı. Bu durum Kur'ân'ın, "Ey Âdemoğulları şeytana kulluk etmeyin"²⁵ ve Hz. İbrahim'in babası için "Ey babacığım, şeytana kulluk etmeyin"²⁶ ayetinde olduğu gibi temsilî bir şeydir. Yani, şeytanın size emrettiği ve sizi çağırdığı şeylere yönelmeyin anlamı taşımaktadır. Bu bakımdan hahamları ve ruhbanları rab edinmek, onlara tabi olmak ve itaat etmek anlamına gelmekte dolayısıyla da gerçek değil, temsilî bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Bununla birlikte Mâtürîdî açısından burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, ayetin ikinci kısmındaki Meryem oğlu Mesih'in rab edinilmesidir. Mâtürîdî'ye göre Meryem oğlu Mesih'in rab edinilmesi, din adamları gibi temsilî değil, gerçek anlam taşımaktadır. Zira Hıristiyanlar, Mesih için "O ilahtır", "O, Allah'ın oğlu ilahtır" demektedir. Bu da Hıristiyanların Mesih'i rab edinmesinin temsilî değil, gerçek anlam taşıdığına işaret etmektedir.²⁸ Bu bakımdan Mâtürîdî'nin Yahudi ve Hıristiyanlara en önemli itirazının ulûhiyet konusunda tevhîdi zedelemeleri sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Hıristiyanların tevhîdi zedeleyen düşüncelerinin başında Tanrı'ya oğul isnat etmeleri,²⁹ İsa'yı ve Meryem'i ilahlaştırmaları³⁰ ve din adamlarını rab edinmeleri³¹ gibi meseleler gelmektedir. Aynı şekilde Mâtürîdî, Yahudilerin de ulûhiyet konusunda teşbihe düşmeleri, yani, antropomorfist bir Tanrı anlayışı benimsemeleri,³² Tanrı'ya oğul isnat etmeleri,³³ Tanrı hakkında uygunsuz konuşmaları,³⁴ Allah'ın hükümlerini kabul etmeyip haksız yere peygamberleri öldürmeleri,³⁵ din adamlarını rab edinmeleri³⁶ gibi konularda tevhîdi zedelediklerini düşünmektedir.³⁷

²³Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 150-151.

²⁴Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Osman Cilacı, "Ahbâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/485-486.

²⁵Yasin, 36/60.

²⁶Meryem, 44/19.

²⁷Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI/346-347.

²⁸Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI/346-347. Mâtürîdî'ye göre Hıristiyanlar yalnızca Tanrı'ya oğul isnat ederek tevhîdi zedelemekle kalmamış üstelik Meryem'e de ilahlık atfetmişlerdir. Hıristiyanların Meryem'e "üçün üçüncüsüdür" diyerek ilahlık atfettiklerine dair ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV/118-377, XIII/263.

²⁹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V/162, XI/382.

³⁰Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 150-151, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV/118-377, XIII/263. Hıristiyanlara göre İsa'nın kutsalın insan hayatında cisimleştiğine dair düşünceler için ayrıca bk. W. Montgomery Watt, *Dinlerde Hakikat*, çev. A. Vahap Taştan-Ali Kuşat (İstanbul: İz yayıncılık, 2002), 72.

³¹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI/346-347.

³²Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 130, 150-151.

³³Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 150-151.

³⁴Ali İmran, 3/181, Maide, 5/64. Örneğin Yahudilerin *karz-ı hasen* (Allah için güzel borç vermek) ayetiyle ilgili olarak "Muhammed'in ilâhî fakir sizden borç istiyor, oysa biz zenginiz" şeklinde Tanrı'ya uygunsuz ifadeler kullandıklarına dair bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, II/134, 494-495.

³⁵Mâtürîdî, *Te'vilât*, II/134, 497-498.

³⁶Tevbe, 9/31, Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI/346-347.

³⁷Mâtürîdî'nin, "Yahudiler, Üzeyir Allah'ın oğludur, Hıristiyanlar da Mesih (İsa) Allah'ın oğludur" (Tevbe, 9/30) ayetine yapmış olduğu yorum günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanların durumuna ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Mâtürîdî'ye göre ayette geçen Yahudiler, Hz. Musa'dan sonra Hz. İsa'dan ise önce yaşayanlar, Hıristiyanlar ise Hz. İsa'dan sonra Hz. Muhammed'den önce yaşayanlardır. Burada iki durum ortaya çıkmaktadır. Birincisi Yahudiler ve Hıristiyanlar böyle bir düşünceye sahip olmalarına karşın bunu gizlemektedirler. Lakin Hz. Peygamber gizledikleri şeyi onlara haber verince onlar bu düşünceyi inkâr etmediler. Bu da kendilerinden önce ayetin muhatabı olan Yahudi ve Hıristiyanlar ile aynı şekilde İsa ve

Mâtürîdî açısından Yahudi ve Hıristiyanların ulûhiyet konusunda tevhîd ilkesini zedelemelerine karşın İslam dininin müntesiplerinin tevhîd inancını hakkıyla korumaları onun düşüncesinde İslam dininin tek hak din olduğunu göstermektedir.

2. Hak Din

Hak din, doğru, gerçek, değişmeyen ve değişmeden kalan din yani tevhîd dini demektir. Hak din kelimesinde kullanılan “hak” aynı zamanda Allah’ın ismi olup, Allah’ın dini anlamına da gelmektedir. Bu anlamda asla tahribata maruz kalmayan ve tevhîd geleneğini koruyarak günümüze taşıyan tek din Allah’ın dini İslam’dır. Mâtürîdî’ye göre, hak din aynı zamanda delil, şahit ve ispata dayanan, bundan dolayı doğru, gerçek, makul, sağlam, güvenilir, geçerli, yeterli, değişmeyen ve değişmeden kalacak olan dindir.³⁸ “Devamlı olan din”, “içinde riya ve kibir olmayan din” gibi manaları da ifade eden hak din, “inançlı ve samimi olmak” anlamına da gelmektedir.³⁹

Mâtürîdî’nin düşünce sisteminde sağlam delillere bağlı olan ve akla dayanan bir din anlayışı hâkimdir. Ona göre ister hak olsun ister batıl olsun herkesin inandığı şey dindir.⁴⁰ Ancak Mâtürîdî açısından taklide değil, delil ve burhana dayanan din, hak dindir. Diğer bir ifadeyle bir dinin, doğru, hak ve gerçek olmasıyla bu dinin iddialarını sağlam delillerle ortaya koyması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu anlamda Mâtürîdî’nin özellikle *Kitâbü’t-Tevhîd* adlı eserine “dini delile dayanarak bilmenin gerekliliği”⁴¹ şeklinde başlaması son derece önemlidir. Mâtürîdî, insanların farklı din ve mezheplere inanma konusunda birbirinden ayrılmakla birlikte benim dinim hak/gerçek, diğerlerinki batıl düşüncesinde birleştirmeyi ifade etmektedir.⁴² Ancak burada dini hakikat iddiasında bulunan insanların hangisinin hak dini savunduğu, hakikatin ölçütünün ne olduğu sorusunu beraberinde getirmektedir. Üstelik Mâtürîdî açısından bu durum yalnızca İslam dini için söz konusu değil, tüm inançlar için konulmuş bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³ Ona göre her din saliki kendi dini inancının doğru olduğunu iddia etmektedir. Oysa bir dinin hak ve gerçek olduğunu gösteren şey, akıl ve mantık çerçevesinde ortaya koyduğu deliller ile diğer din saliklerini aciz bırakmasıdır. Nitekim iddiasını aklî hüccetlerle ispat ederek akla karşı konulamaz bir delile sahip olan kişi, inatçı olmayan muhataplarını, haklılığını kabule mecbur kılan bir delil sunmuş olur.⁴⁴ Mâtürîdî’nin, özellikle her din salikinin kendi düşüncesinin doğru olduğunu iddia etmesine karşın gerçek/mutlak doğruyu, iddiasını aklî deliller çerçevesinde ispatlamakla ilişkilendirmesi⁴⁵ hak dinin nirengi noktasını oluşturmaktadır. Bu açıdan Mâtürîdî’ye göre bir dinin hak olup olmaması mensuplarının inat ve kibirle doğruluk iddiasında bulunmalarında değil, dinin sağlam burhan ve delillerle tevhîde dayanıp dayanmamasıyla anlaşılır. İnsanların delilleri araştırıp onlar üzerine düşünmek yerine, taklit yoluyla babalarının izlerini sürmeleri gerçeğe ulaşmalarını engellemekte ve onların kibir ve inatla bilinçsiz bir şekilde mevcut dini tutumlarını sürdürmelerine sebep olmaktadır. Şu halde bir dinin doğruluğunu ispatlayan

Üzeyir’i Allah’ın oğlu olarak kabul ettiklerini göstermektedir. İkinci ise bu ayetin günümüze yansıyan kısmıdır. Zira İncilerde apaçık bir şekilde İsa’nın Allah’ın oğlu olduğu kabul edilmektedir. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, V/162, XI/382. İsa’nın Tanrı’nın oğlu olduğu meselesinin hâlihazırda ellerde dolaşan İncilerde mevcut olması bu inancın günümüzde de aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir. Hüseyin Atay, *Kur’an ve Diğer Dinler*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 104. Bu meseleyle ilgili olarak ayrıca bk. Luka, 1/32, 3/22; Yuhanna,1/34, 4/9; Matta, 3/17, 14/33; Markos, 1/11, 5/7, 9/7, 15/39. Hz. Peygamber dönemindeki Yahudi ve Hıristiyanların, önceki Yahudi ve Hıristiyanların inançları dolayısıyla uyarılmasına karşın buna herhangi bir şekilde itiraz etmemeleri böyle bir düşünceye sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanların da aynı şekilde bu uyarının muhatabı olmalarına karşın bu inancı korudukları anlaşılmaktadır. Öyle ki baba, oğul, kutsal ruh üçlemesi, Hıristiyanlığın temel inanç akidesini oluşturmaktadır. Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 62. İsa’nın Allah’ın oğlu olduğu, Tanrı’yla aynı cinsten olduğu, İsa’nın Tanrı’nın yeryüzündeki bedenleştiği şeklindeki Hıristiyanlık inancı için ayrıca bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm’ın Diğer Dinlere Üstünlüğü* (İstanbul, Semerkand, 2014), 79-86.

³⁸Hanifi Özcan, *Mâtürîdî’de Dini Çoğulculuk* (İstanbul: İFAV, 1999), 46.

³⁹Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, düz. Fatıma Yusuf Eshami (Beyrut-Lübnan: Müessesetü’r-Risale Neşriyat, 1425/2004), V/500-501.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, XVII/359.

⁴¹Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 3.

⁴²Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 3.

⁴³Engin Erdem, “İyilik ve Sonsuzluk: Mâtürîdî ve Debûsî’nin Metafizikinde Ölüm ve Hayatın Anlamı”, *Kader* 18/2, 2020, 473-474.

⁴⁴Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 3.

⁴⁵Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 3-4.

delillerin varlığı ve bu dini tebliğ eden zâtın (peygamber) doğruluğuna hakkın kendisinin bizâtihi şahitlik etmesi, bu dinin diğer dinleri inhisar (tekel) altına alması, yani, bu dinin diğer din salıklarına göre hak ve gerçek olan teklifiğini ortaya koymaktadır. Öyle ki her din saliki kendi inancının haklılığını gerekçelendirmek için delil sunar, ancak sadece deliller karşısında aklın benimsemekte mecbur kaldığı din gerçekliğini ortaya koymuş olur.

Mâtürîdî, insanları hak dine tabi olmaktan meneden üç şeyden bahseder. Bunlar ise; delil eksikliği, dünya işi ile meşguliyet ve dünya metadır. Bu üç şey hak dini araştırıp bulmaya ve ona tabi olmaya engeldir. Mâtürîdî, bu maddelere “Şayet insanlar gerçekten İslam dinine ulaşmak isteselerdi onu araştırıp, ona ulaşırlardı.” şeklinde bir yorum getirmektedir.⁴⁶ Ona göre tüm din mensupları burhan ve delillerle ulûhiyete en layık olan dinin İslam dini olduğuna, İslam dininin de hak ve gerçek olduğuna şahitlik etmişlerdir. Buna rağmen kendi dinlerinin batıl olduğunu bildikleri halde kibir ve inatlarından dolayı o batılda kalmışlardır. Bu gerçeği akli ile kibirlenenler ve delillerden gafil olanlar inkâr etmişlerdir.⁴⁷ Hak din, insanların gaflet ve hayret üzerine oluşturdukları delilsiz ve hüccetsiz bir din değil, anlaşılır deliller ve hüccet üzerine ikame edilen bir dindir.⁴⁸ Bu bakımdan tüm peygamberlere indirilen dinin hak ve gerçek olduğunu gösteren en temel şey delilleriyle kendini ortaya koymasındır. Buna göre hak din, insan fitratına ve tabiatına uygun olan, tüm peygamberlerin hepsine ortak olarak gönderilen, kulluğun yalnızca Allah’ı yapılmasını emreden, her türlü fiili ve davranışı tevhîde yönlendiren, her türlü şirk unsurundan uzak olan, neshe ve değişikliğe uğraması mümkün olmayan, delillerle dimdik ayakta duran tevhîd dinidir.⁴⁹

Mâtürîdî, din sözcüğü, mutlak olarak söylenildiğinde bununla hak dinin yani İslam dininin kastedildiğini söyler. Tevhîd esaslı bu din Hz. Âdemden Hz. Muhammed’e kadar hiçbir değişikliğe uğramadan devam eden evrensel dindir.⁵⁰ Mâtürîdî’ye göre hak din, Allah’ın emir ve yasaklarını peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırdığı dindir.⁵¹ Bu bakımdan tüm peygamberlerin ve resullerin dini bir ve tektir.⁵² Tüm peygamberler insanları Allah’ın bir ve tek olduğuna çağırıştır.⁵³ Şu hâlde İslam en son peygambere indirilen ve Hz. Âdem’den bu tarafa süre gelen vahiy halkasının sonucusudur. Bu da İslam dini dışındaki dinlerin hak ve geçerlilik hüviyetine sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Nitekim Mâtürîdî, bu düşüncüyü vurgulamak için fazilet ve üstünlük bakımından diğer dinler ile İslam dinini bir kıyaslamaya tabi tutmanın söz konusu olmadığını belirtmektedir.⁵⁴

Mâtürîdî’ye göre İslam’ın hak/gerçek din olduğunu gösteren en önemli hususlardan birisi tevhîd dini olmasıdır. Bu din Allah’ın birliği ve kulluğun sadece ona yapılması esasına dayanır. Tevhîd dini aklın gerektirdiği bir din olup, değişmezlik özelliğine sahip olan, akıl dinidir. Mâtürîdî’ye göre akıl, insanı tevhîde davet eder.⁵⁵ Bu açıdan yaratılan her şeyde tevhîdin delilleri mevcuttur. İnsanın yaratılışında var olan şahadet bilgisi de bunu desteklemektedir. Yani tevhîd dininin kökleri bizzat Allah’ın kendisinin yaratıp insanlara gösterdiği delillere dayanır.⁵⁶ Allah’ın varlığını ve birliğini insan aklı, zorunlu olarak bilir. Her insanın fitratında, Allah’ın ulûhiyetine ve birliğine dair bulunan

⁴⁶Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, II/350-351.

⁴⁷Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, IV/289-290, 533; Ömrü boyunca ateizmi temellendirmeye çalışan ancak son zamanlarında bir Tanrı’nın varlığını kabul eden, buna karşın İslam’ın hakikatini ön yargısı ve kibri dolayısıyla göremeyen günümüz felsefecilerden biri de Antony Flew’dür. Daha fazla bilgi için bk. Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya-Zeynep Ertan (İstanbul: Profil, 2021); İbrahim Yıldız, “Antony Flew’un Düşünsel Dönüşümü ve İslam Algısı”, *Dini Araştırmalar* 25/63 (2022), 631-647.

⁴⁸Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, IV/289-290, I/254-255.

⁴⁹Sarıkaya, “Mâtürîdînin Din Anlayışında Hoşgörü”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* III/2 (2010), 14.

⁵⁰Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, TSMK Nüshası, 174b; *Te’vîlâtü Ehlisünne*, II/140; Hasan Şahin, *Mâtürîdî’ye Göre Din* (Kayseri: Yeni Matba Yayıncılık, 1987), 30.

⁵¹Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân’dan Tercüme* 1, 81.

⁵²Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*. TSMK Nüshası, Medine Bölümü No:180, 611a.

⁵³Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, I/505-507.

⁵⁴Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, III/401.

⁵⁵Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, II/273.

⁵⁶Özcan, *Mâtürîdîde Dini Çoğulculuk*, 47, 50.

bu bilgi, insanın akıl melekesini kullanmasıyla birlikte Allah'ı birlemeye, kulluğu yalnızca O'na yapmaya ve her işin yönünü O'na yöneltmeye ulaştırır.⁵⁷ Allah'ın varlığını ve birliğini akıl melekesinin zorunlu olarak bilmesi, hak dinin özünü oluşturan önemli bir unsurdur. Bununla birlikte dinin, ibadet ve muamelatla ilgili bilgilerini insanlara açıklayacak ve onlara önder olacak kişilere ihtiyaç vardır ki onlar da peygamberlerdir.⁵⁸ Tüm peygamberler kendi dönemlerinde tevhîdi gerçekleştirmek için gönderilmiştir. Zira vahye dayalı dinlerin hepsinin özünün ve aslının tevhîd olduğu açıktır. Fakat insanların çoğu, Allah'a kulluğu terk edip, kendi menfaat ve arzularına uyarak, tevhîd dininin özelliklerini ortadan kaldırmıştır.⁵⁹ Bu bağlamda tevhîd dinini zedeledikten sadakatle ayakta tutan vahiy kaynaklı sadece tek bir dinden bahsedilebilir ki o da İslam dinidir.⁶⁰

Mâtürîdî'ye göre İslam'ın hak/gerçek din olduğunu gösteren hususlardan bir diğeri fitrat dini olmasıdır. Fitrat, insanın yaratılıştan getirmiş olduğu Allah'ı tanıma ve bilme duygusudur. Öyle ki her insan, Allah'ı bilecek ve tanıyacak, Allah'ın birliğine ulaşacak şekilde yaratılmıştır. Zira Allah'ın yarattığı her şeyde onun vahdaniyetine dair bir bilgi vardır.⁶¹ Küçüklüğünde insan nasıl anne sütüyle ayakta kalabiliyorsa, insanlarda Allah'ın dini ve fitratına sarılarak ayakta kalırlar. İnsanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için uygun gıdaları almaları ne kadar elzem ise fitratına uygun hareket etmeleri de o kadar elzemdir. Hz. Peygamberin, "Her çocuk fitrat üzerine doğar, sonra onu annesi ve babası Yahudi, Hıristiyan ya da ateşe tapan yapar"⁶² hadisi de tam olarak bu konuya işaret etmektedir. Buna göre her insan fitrat gereği Allah'ı bilme ve O'na inanma duygusuyla yaratıldığı için Allah'ın var, bir, tek ve tüm her şeyin sahibi olduğunu, yaratılıştaki bilgisiyle bilir. Bu bilgi sayesinde her insan tevhîde ulaşır.⁶³ Bu bağlamda Mâtürîdî'ye göre şayet insanlara peygamberler gönderilmeseydi dahi, tek başlarına akıllarıyla Allah'ı bulabilirdi.⁶⁴

Mâtürîdî açısından İslam dininin hak din olduğunu gösteren hususlardan bir diğeri İslam'ın, Kur'an'da, Hz. İbrahim'in delil ve istikamet dini olan haniflikle eş tutulmasıdır. Ona göre hanif, insanın yaratılıştan ve doğuştan kendisine verilen mizaç ve tabiata uygun olarak Allah'ın dinine, yani bütün peygamberlerin ortak dinine yönelen, delillere dayanarak Allah'ın birliği ve kulluğun yalnızca Allah'a yapılması ilkesine dayanan kimse demektir.⁶⁵ Mâtürîdî, hanif kelimesinin Kur'an'da tek başına geldiğinde İslam anlamında, hanif kelimesinden sonra İslam kelimesi geldiğinde delil anlamında, bazen de İslam'a ve hakka meyleden anlamında kullanıldığını ama hepsinde de hak olan İslam dini anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶⁶ Öte yandan Mâtürîdî, inkâr edenlerin dinlerinin hevâ ve heveslerinden oluşmasına karşın hak dinin burhan ve delillerden oluştuğuna dikkat çekmektedir.⁶⁷ Bu anlamda Mâtürîdî, Kur'an'da hanif kelimesinin, Hz. İbrahim'i, hevâ ve nefislerine uyan diğer din mensuplarından ayırt etmek için kullanıldığını işaret etmektedir.⁶⁸ Ona göre, Hz. İbrahim, hanif dini üzerineydi. Hz. İbrahim'in dini, tüm insanların ve onların ecdatlarının ve babalarının asıl diniydi. Yani Hz. İbrahim, tüm nebilerin ve peygamberlerin dinindendi. O, Allah'a şirk koşmayan hâlis bir Müslümandı. Tüm din sahipleri Hz. İbrahim'in kendi dinleri üzerine olduğunu iddia etseler de Hz. İbrahim, Yahudi ve Hıristiyanların dinleri üzerine değil, bizâtihi Hz. Muhammed'in dini üzerineydi.⁶⁹ Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da Allah'ın hanif kelimesini Hz. İbrahim'den sonra Hz. Muhammed için de kullanması Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed'in sünnetlerinin birbiriyle aynı olduğu, ikisinin de

⁵⁷Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII/120.

⁵⁸Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, 47.

⁵⁹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, TSMK Nüshası, 611a; *Te'vilâtü Ehlisünne*, III/400.

⁶⁰Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I/210-211.

⁶¹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII/33.

⁶²Buhari, "Cenaze", 680.

⁶³Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II/349-350.

⁶⁴Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI/185-187, IV/112-113; *Kitâbu't-Tevhîd*, 17, 255.

⁶⁵Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV/274-277.

⁶⁶Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV/253-254.

⁶⁷Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI/187.

⁶⁸Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV/274-277.

⁶⁹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, TSMK Nüshası, 189b; *Te'vilâtü Ehlisünne*, II/200.

insanları tevhdde çağırıldığını delilidir.⁷⁰ Yine Kur'an'da Hz. İbrahim için "İbrahim'in milleti" ifadesinin kullanılması da Hz. İbrahim'in (as.) sünnetinin Hz. Muhammed'in sünnetine uygun olmasındandır.⁷¹

Mâtürîdî, fıtrat gereği Müslüman olan Hz. İbrahim'e verilen dinin de İslam dini olduğunu, O'nun Yahudi ve Hıristiyanların iddia ettiği gibi Yahudi veya Hıristiyan dininden olmadığını, hanif bir Müslüman olduğunu ve çocuklarına da hak din olan İslam dinini tavsiye ettiğini Kur'an'dan örneklerle açıklar.⁷² Yahudi ve Hıristiyanların seçmiş olduğu dinin, din olamayacağını, Allah'ın Hz. İbrahim için seçtiği ve onun da çocuklarına tavsiye ettiği dinin hak/gerçek din, yani, İslam olduğunu Kur'an'ın, "Yoksa insan, her arzu ettiği şeye sahip mi olacaktır?"⁷³ ayetiyle delillendirir. Yani insanın arzu ve istekleri değil, yalnızca Allah'ın istekleri din olabilir.⁷⁴ Mâtürîdî, Kur'an'da, Hz. İbrahim için kullanılan "dinen kıyamen"⁷⁵ ifadesini de Hz. İbrahim'in dininin içinde hiçbir eğrilik ve yanlışlık bulunmayan dosdoğru bir din olduğu şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁶

Mâtürîdî, Yahudilerin, Hz. Muhammed'e "Hz. Yakup, bize Yahudi dinini tavsiye etti"⁷⁷ şeklindeki iddialarının aksine Kur'an'ın, tüm peygamberlerin tevhd dini olan İslam dinini getirip tebliğ ettiğini, çocuklarına da bu dini tavsiye ettiklerini açıklar. Ayrıca Mâtürîdî, Kur'an'dan delil getirerek "Hz. Yakup'a ölüm geldiğinde siz orada şahit miydiniz?"⁷⁸ diyerek onların yalan söylediklerini ortaya koymakta, Hz. İbrahim ve onun soyundan gelen tüm peygamberlerin tevhd dinine çağırıldıklarını dile getirmektedir. Bu ise Hz. İbrahim'in kendi dinlerinden olduğunu söyleyen Yahudi ve Hıristiyanların sözlerine bir ret olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹

Tüm din mensupları Hz. İbrahim'in dini üzerine olduklarını iddia etmelerine rağmen⁸⁰ Mâtürîdî yalnızca Hz. Muhammed'in dininin İbrahim'in dini olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre, Hz. İbrahim'in dini üzerine olmak doğru ve hak olduğu için tüm din mensupları kendilerinin "İbrahim'in dini"nin devamı olduğunu iddia etmiştir.⁸¹ Öyle ki Yahudiler, Hz. İbrahim'in Yahudi dini üzerine, Hıristiyanlar ise Hıristiyan dini üzerine olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki bu iddialarının hepsi asılsızdır. Çünkü Hz. İbrahim'in dini bu dinlerden öncedir. Mâtürîdî, Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hıristiyanlık dininden önce yaşadığını, Tevrat ve İncil'in ondan sonra indirildiğini belirterek onun nasıl Yahudi veya Hıristiyan olacağını sorgular. Bunun da aklen ve mantıken mümkün olmadığını belirtir. Ayrıca Mâtürîdî'ye göre Hz. İbrahim'in, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan önce yaşaması, onların onu görüp, ona şahit olmalarını imkânsız kıldığı gibi Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hıristiyan olduğuna dair bir vasfı da kitaplarında bulamamaları Hz. İbrahim'e iftira ettikleri anlamına gelmektedir. Elleri her hangi bir bilgi mevcut olmadığı halde aynen Hz. Muhammed'in vasfını ve sıfatları kitaplarında bulup hasetlikten ve inattan gizledikleri gibi, Hz. İbrahim'in de hanif bir Müslüman olduğunu aynı şekilde gizlemişlerdir.⁸² Bu bağlamda haniflik çerçevesinde incelediğimiz Hz. İbrahim'in dininin, aslında Allah'ın gönderdiği fıtrat dini olduğu, tevhd esasına dayandığı ve hak olan İslam dininden ayrı bir din olmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar tüm din mensupları kendisinin dininin İbrahim'in dini olduğunu iddia etse de İbrahim'in dini delilleriyle tevhdî dimdik ayakta tutan İslam dininden başkası değildir.

⁷⁰Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI/185-187.

⁷¹Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli'sünne*, I/505-507.

⁷²Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I/249-250.

⁷³Necm Sûresi, 53/24.

⁷⁴Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I/250.

⁷⁵Enam Sûresi, 6/161.

⁷⁶Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V/274-277.

⁷⁷Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I/251.

⁷⁸Bakara Sûresi, 2/133.

⁷⁹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I/251.

⁸⁰Ali İmran Sûresi, 3/65-68.

⁸¹Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II/326.

⁸²Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II/326.

Mâtürîdî açısından İslam dininin hak din olduğunu gösteren bir başka husus, Allah'ın İslam dininden başka bir din kabul etmeyeceği gibi, İslam'dan başka bir din seçen kişinin hasenatlarının da kabul edilmeyeceği düşüncesidir. Bu bağlamda Mâtürîdî, dinin maksadının Allah'a yaklaşmak olduğunu, Allah'a yaklaşmanın da Allah'ın dininden başka bir din aracılığıyla mümkün olamayacağını, Allah'a sadece İslam dini ile yaklaşılabileceğini, onun dışındaki dinlere inanan bir kimse her ne kadar Allah'a yaklaşmayı istese de böyle bir fiilin ondan kabul edilmeyeceğini belirtir.⁸³ Diğer din mensuplarının hepsi kendi dinleri vasıtasıyla putları aracı koyup Allah'a yaklaşmayı amaçlamaktadır. Mâtürîdî'ye göre hak olan İslam dini, Allah ile insan arasındaki şefaathçi ve aracıları tamamen ortadan kaldırarak doğrudan bir ilişki ve iletişimi öngörmektedir. Öyle ki diğer dinler hem Allah ile insan arasına aracı koymakta hem de bu aracıyı ilahlaştırarak hak dinin temel ilkesi olan tevhîd düşüncesinden uzaklaşmaktadırlar. Örneğin Hristiyanlık inancına göre İsa, baba Tanrı ile insanlar arasında aracı olan rab (Tanrı) olarak kabul edilmektedir.⁸⁴ Böyle bir din ise Allah katında kesinlikle makbul sayılabilecek bir din değildir.⁸⁵ Bu yüzden Mâtürîdî, insanların seçtiği veya tahrif edip değiştirdiği dinin değil, Allah'ın gönderdiği dinin hak olduğunu ve yalnızca bu din ile Allah'a yaklaşılabileceğini, bu dinin de Allah'ın dini olan İslam olduğunu ifade eder.⁸⁶

Mâtürîdî açısından İslam dininin hak din olduğunu gösteren bir diğer husus, İslam'ın son din olmasıdır. Mâtürîdî'ye göre, Allah düşünme yetisine sahip olan tüm insanlara genel anlamda bir tevhîd anlayışı vermiştir. Fakat her bir grup kendisine verilen bu nimetin kıymetini bilmeyip çeşitli yorumlarla bozmuşlardır. Yalnızca İslam dininin müntesipleri Allah'ın kendilerine bahsettiği bu nimetin kıymetini bilerek, bunu bir emanet telakkisiyle korumuş ve buna sadakatle bağlı kalmışlardır.⁸⁷ Dolayısıyla tüm ilahi dinler asıl itibarıyla aynı olmasına rağmen, İslam dışındaki dinler zamanla değişime uğrayıp özlerini muhafaza edememiştir. Öyle ki Hz. İsa'nın yeryüzünden semaya kaldırılmasından sonra insanlar Allah'ın dinini ve yolunu kaybedip boşluğa düşmüşken Hz. Muhammed onlara Allah'ın yolunu açıklamış, onları hak dine çağırarak ve kendisinden önceki peygamberlerin yoluna tutunmalarını sağlamıştır. İslam dininin gelmesiyle birlikte tüm dinler ve tapılan putlar ortadan kaldırılmıştır.⁸⁸ Mâtürîdî'ye göre, Hz. İsa tekrar yeryüzüne indiği zaman tüm din ehli tek bir din üzerinde toplanacaktır. O din de İslam dininden başka bir din olmayacaktır.⁸⁹ Bu da İslam dininin hak din olduğunu gösteren bir başka durumdur.

Mâtürîdî açısından İslam dininin hak din olduğunu gösteren bir başka husus, dinin mükemmel hale gelmesinin İslam diniyle olduğu düşüncesidir. Daha önceki dinlerde ve şeriatlarda olmayan emirlerin İslam dininde olması, Allah'ın razı olduğu dinin İslam olması gibi özellikler onun mükemmelliğini gösteren delillerdendir.⁹⁰ İslam dininin asırlarca değişmeden günümüze kadar gelmesi ve kıyamete kadar ilelebet payidar kalacak olması da mükemmel bir din olduğunu gösteren delillerdendir.

Mâtürîdî'ye göre hak din gökten inen yağmura benzemektedir.⁹¹ Gökten inen yağmurun suyu gerçekten temiz, saf, hoş ve tatlıdır. Lakin yerin yapısından kaynaklanan bazı özellikler sebebiyle bu suyun tadında ve kokusunda bazı değişiklikler meydana gelmektedir. Böylece onun bu hoşluğu, tatlılığı, kokusu ve rengi değişmekte, tuzlu, acı ya da pis olabilmektedir. Bununla birlikte bu yağmur sularının bir kısmı da kendisini muhafaza etmekte, rengini, kokusunu, tadını ve aslını bozmadan korumaktadır. Bu anlamda tüm ilahi dinler gökten inen yağmur suları gibi saf ve temizdir. Öyle ki

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II/351.

⁸⁴ Gündüz, *Hristiyanlık*, 63. Konuyla ilgili olarak bk. "Fakat bizim için bir Allah baba vardır. Her şey O'ndandır ve biz O'nun içiniz ve bir rab, İsa Mesih vardır. Her şey O'nun vasıtasıyladır ve biz O'nun vasıtasıylaız." Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2006) I. Kor., 8/5-6.

⁸⁵ Şahin, *Mâtürîdî'ye Göre Din*, 32.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I/211-212; II/352.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 150-152.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlisünne*, III/187.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlisünne*, IV/533.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IV/150-152.

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VII/410-415.

hak din, aynı yağmur suyu gibi gökten tek ve bir şekilde yeryüzüne inmektedir.⁹² Allah'ın semadan vahiy yoluyla indirdiği dinler asıl itibarıyla bir yağmurun saf ve temizliği ile nasıl benzeşiyorsa, aynı şekilde yeryüzünde birçok maddenin karışımıyla bozulan yağmur suları da Allah'ın dininin ve kitaplarının insanları eliyle tahrif edilip değiştirilmesiyle aynı şekilde benzeşmektedir.⁹³ Yalnız bu değişiklik, bozulma ve farklılık nasıl suyun kendi yapısından değil de yerin yapısından kaynaklanıyorsa, dinlerdeki değişiklik de ilahi kaynaktan değil, vahyin muhatabı olan insandan kaynaklanmaktadır. Yani yeryüzünde aslı bozulmayan, kendisinden faydalanan bir tane din mevcut olup, diğerleri kendisinden faydalanılmayan dinler durumundadır.⁹⁴ Şu hâlde İslam dışındaki dinlerin aslı bozulmuş, ilahi kaynaktan gelme özelliğini kaybetmişlerdir. Dolayısıyla Mâtürîdî açısından nasıl ki insanlara semadan inip aslı bozulmayan su fayda veriyorsa, aynı şekilde semadan inip aslı bozulmayan, yani tahrif edilmeyen İslam dini fayda vermektedir.⁹⁵

3. Din-Şeriat ilişkisi

Mâtürîdî'ye göre din ve şeriat birbirinden farklı kavramlardır. Mâtürîdî, dini, inanılması gereken esaslar yani tevhîd inancı şeklinde tanımlarken; şeriatı, ibadet ve muamelat gibi insan hayatının çeşitli tezahürleri içinde kabul eder. Bu, peygamberlerin getirmiş olduğu inanç sistemlerinin aynı, ibadet ve muamelelerin ise ayrı olduğu anlamına gelmektedir. Bu açıdan Allah'ın gönderdiği tüm peygamberlerin dini bir ve tektir. Çünkü gönderilen hiçbir resul kendisinden önce gelmiş olan resulün dinini terk etmeyi emretmemiştir. Bu da tüm peygamberlerin dininin bir ve tek olduğunu ve hepsinin insanları tevhîd dini olan İslam'a çağırdıklarını göstermektedir. Bu din, yukarıda da değinildiği gibi hak din, hanif din, tevhîd dini, fitrat dini, burhan ve delillerle ayakta duran akıl dinidir.

Mâtürîdî, şeriatın, "bir kural koyup o yolda gitmek"⁹⁶ anlamına geldiği gibi aynı zamanda millet, mezhep veya her peygamberin sünneti şeklinde anlaşıldığını da belirtmiştir.⁹⁷ Mâtürîdî'ye göre şeriat, dinin bir nevi uygulanma biçimidir. Öyle ki şeriat, daha çok helal-haram gibi kişinin günlük hayatını düzenleyen amelî boyutu içeren kısımdır. Bu bakımdan dini daha çok kalbin, şeriatı ise diğer azaların fiili olarak ifade etmek mümkündür.⁹⁸ Dolayısıyla şeriat, bizzat davranışı ilgilendiren pratik bir uygulamadır. Bu yüzden her şeriat kendi döneminde din diye anılmıştır. Tüm kural ve kurumlarıyla birlikte şeriate, "dinin değişen yönü", tevhîd esasına da "dinin değişmeyen yönü" denilebilir.⁹⁹ Bu anlamda tüm peygamberlere vahyedilen ortak payda dindir, şeriat değildir.¹⁰⁰ Zira şeriat, peygamberlerden peygambere değişen ve birbirini nesh eden bir özelliktedir. Din ve şeriatın birbirinden farklı olmasına rağmen uygulamada ve günlük hayatta hatta literatürde dahi birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Mâtürîdî açısından bunun sebebinin, dinin asıl, şeriatın ise ona yardımcı olması, yani, şeriatın dine ulaştırması ve ona götüren açıklayıcı bir yol olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir.

Mâtürîdî'nin din-şeriat ayrımına dair düşüncesinin temellerini İmâm Âzam Ebû Hanîfe'de görmek mümkündür.¹⁰¹ Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'den aldığı din-şeriat ayrımı düşüncesini analiz ederek

⁹²Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, TSMK Nüshası, 309a-309b.

⁹³Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VII/410-415.

⁹⁴Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlisünne*, II/627-628; *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, TSMK Nüshası, 309a-309b.

⁹⁵Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, TSMK Nüshası, 309a-309b; *Te'vîlâtü Ehlisünne*, II/627-628.

⁹⁶Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IV/244-246.

⁹⁷Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XIII/174-175.

⁹⁸Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî", ed. Sönmez Kutlu, *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik: Tarihî Arka Planı, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdîlik Mezhebi* (Ankara: Kitabiyat, 2006), 41-42.

⁹⁹Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, 100.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlisünne*, IV/498.

¹⁰¹ İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre din, bir ve tek olmasına karşın şeriatlar, çok ve birbirinden farklıdır. Bu anlamda tüm peygamberler aynı dine, yani tevhîd çağırışlar, bu açıdan da hiç birisi kendisinden önce gelen peygamberlerin dinini terk etmeyi emretmemiştir. Zira tüm peygamberlerin dini bir ve tektir. Oysa her peygamber kendi şeriatine çağırış ve kendinden önceki şeriate uymayı yasaklamıştır. Çünkü peygamberlerin şeriatleri çoktur ve birbirinden farklıdır. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, ter. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV, 2020), 15-16.

önemli görüşler ortaya koymuştur. O, din ile akıl, şeriat ile de vahiy arasında bir ilişki kurmaktadır. Dinle akıl arasındaki ilişkiyi, “İman dindir, dinler ise inanılan ilkelerden ibarettir”¹⁰² şeklinde izah eden Mâtürîdî’ye göre dinlerin inançlarına vesile olan ve dini inancın varlığını sürdürdüğü yer kalptir. Mâtürîdî açısından akıl ile din arasında doğrudan bir ilişki vardır. Akıl, Allah’ın varlığını ve birliğini, iyiyi ve kötüyü vahiy olmadan bilebilir.¹⁰³ Öyle ki Allah’ın insanlara vermiş olduğu bu akıl melekesi insanı, Allah’a ulaştıracak, onun varlığını ve birliğini tanıyacak bir karakterdedir.¹⁰⁴ Bu sebeple her insan yaratılış gereği Allah’ın varlığına ve birliğine ulaşacak delillerle yaratılmıştır. Ancak insan, bu delillere aklî gücünü doğru bir şekilde kullanırsa ulaşabilir. Yalnız insanda bulunan bu akıl melekesi, Allah’ı bulmakta yeterli iken, Allah’a kulluğun gereğini olan ibadetleri yerine getirmede yetersizdir. Bu sebeple aklın yetersiz kaldığı bu alanı tamamlamak ve insanların işlerini daha da kolaylaştırmak için Allah, onlara peygamber göndermiştir.¹⁰⁵ İnsan, dinin temelini oluşturan tevhîdi, akıl melekesiyle idrak edebilirken; ibadetlerin şeklini ve miktarını bilmek için peygamberlerin getirdiği vahye ihtiyaç duyar. Böylelikle Mâtürîdî, din ile akıl arasında, şeriat ile de vahiy arasında bir ilişki kurarak, din-şeriat ayrımı yapar.

Mâtürîdî’ye göre tüm peygamberler yeryüzünde tevhîdi gerçekleştirmek için gönderilmiştir. Fakat onların hükümleri ve şeriatları farklıdır.¹⁰⁶ Şeriatlardaki çeşitlilik ve farklılık dinde ihtilafın olmasını gerektirmez. Çünkü her peygamber tek bir din üzerine gönderilmiştir. Bu din hiçbir zaman aslı ve esası değişmeyen tevhîd dini İslam’dır.¹⁰⁷ Mâtürîdî’ye göre dinin tek, şeriatların ise çok olmasının iki sebebi olabilir. Bunun görünen sebebi insan iken görünmeyen sebebi ilahi hikmette gizlidir. Çünkü farklı şeriatlara ayrılmada insanın herhangi bir dâhili yokken, önceki ve sonraki şeriatlar arasındaki tercih ve tutum bizâtihi insanın kendisiyle ilişkili bir durumdur.¹⁰⁸ Öyle ki kavimleri ve milletleri farklı olan peygamberlerin getirdiği şeriatın üslubu ve delilleri farklılık göstermiştir. Bu da anlatım, dil ve sunuş farklılığını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla ortak amaç Allah’ın birliği ve O’na kulluk olmasına rağmen, şeriatların bu tarzda farklılık arz etmesi olağan olmuştur.¹⁰⁹ Allah’ın gönderdiği her peygamberde ibadetlerin miktarı, sayısı, şekli ve şer’i hükümleri değişik şekillerde ortaya çıkmıştır.

Peygamberlerin şeriatları farklı olsa da onlara tavsiye edilen ortak payda dindir. Allah, tüm peygamberlere istisnasız tevhîd dinini tavsiye etmiştir. Bu tavsiye tevhîd dininin nesh edilmeden Hz. Âdem’den bu tarafa sağlam ve delilli bir şekilde geldiğini, neshin sadece şeriatlarla sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu düşünce Mâtürîdî tarafından Allah’ın, Hz. Nuh’a şeriatı değil, dini tavsiye etmesi üzerinden ortaya konulmaktadır.¹¹⁰ Ona göre Şura sûresinin 13. ayetinde geçen din kelimesi marife şeklinde kullanılan cins bir isimdir. Yani din kelimesi cins bir isim olmasına karşın burada دین takısı ile marife şeklinde kullanılmıştır. Bu da burada kullanılan din kelimesinin herhangi bir din değil, tüm peygamberlere gönderilen ve tevhîd esasına dayanan hak din olduğuna işaret etmektedir. Bu durum bu ayeti kerimede Hz. Nuh ve diğer peygamberlere tavsiye edilen dinin bir ve tek olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim peygamberlerin şeriatleri ve hükümleri farklı olsa da hepsi tevhîdi yaymak ve Allah’a kulluk için gönderilmiştir.¹¹¹ Mâtürîdî’ye göre “Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik”¹¹² ayeti de tam olarak bu konuya işaret etmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdî açısından Hz. Âdem’den Hz.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 492.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, II/273, IV/112.

¹⁰⁴ Engin Erdem, “Hanefî-Mâtürîdî Gelenekte Bilgi ve İman”, *Diyanet İlmî Dergi* 54/3, 2018, 61-63.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, IV/112-113; Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî”, 39.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, I/505-507; *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 119, 492-493; Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî”, 41.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, TSMK Nüshası, 704b-705a; *Te’vîlâtü Ehlisünne*, IV/118-119, III/384.

¹⁰⁸ Özcan, *Mâtürîdîde Dini Çoğulculuk*, 100.

¹⁰⁹ Özcan, *Mâtürîdîde Dini Çoğulculuk*, 59.

¹¹⁰ “Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı. Fakat kendilerini çağırdığın bu (din), Allah’a ortak koşanlara ağır geldi. Allah dilediğini kendisine (peygamber) seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir.” Şura Sûresi, 42/13.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlisünne*, IV/398-399; *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, XIII/174-175.

¹¹² Maide Sûresi, 5/48.

Muhammed'e kadar tüm dinlerin aslı tevhi'ddir. Bu din baştan beri tamdır ve noksanlığı yoktur. Ama şeriatlarda farklılık vardır. Bunlar ümmetlerin kendilerine özel durumlar olup, en iyi ve en doğruyu gerçekleştirmek üzere birbirleriyle imtihan edildikleri şeylerdir.¹¹³ Yalnız şeriatlarda farklılık söz konusu olsa da Hz. Muhammed'in şeriatı son şeriat olduğu için ondan başka hiçbir peygamber ve şeriat gelmeyecek, nesh edilmeyecek ve İslam'ın hükümleri kıyamete kadar geçerli olacaktır.¹¹⁴

Din-şeriat ilişkisi konusundaki önemli hususlardan birisi dinin genel ve devamlı olmasına karşın, şeriatın özel ve peygamber değiştiği değişmesidir. Bu anlamda ümmetlerin ihtilaf ederek ilahi mesajı değiştirilip neredeyse onun izini yok edeceği bir noktaya gelince Allah, yeni peygamber göndererek ilahi mesajı hatırlatmaktadır. Gelen peygamber mucizeler göstererek, peygamberlerin izlediği yolu ve rotayı tekrar belirgin bir hale getirmekte, insanlar da bu sayede dindeki yozlaşma ve reformu (bozmayı-tahrifi) anlamış olmaktadır.¹¹⁵ Bu açıdan her şeriat mensubu bu durumu bilip, bir peygamber değişikliğinde yeni gelen şeriate karşı inkârcı bir tutum sergilemeden onu benimsemeli, ona karşı kibir ve inatçılık göstermemelidir. Mâtürîdî açısından ideal ve istenen bu olmasına rağmen insanlar çeşitli sebeplerden, mevcut şeriatın vazgeçmeyip kendi içinde bulunduğu durumun gerçek, kendi yolunun da doğru olduğunda ısrar etmektedir. Genelde bu tarz bir tutuma sahip olan kişi, hem içinde yetiştiği toplumun dini geleneğini taklit etmekte hem de akıl ve delil esasına dayanan hak dinin devamı olduğunu iddia ederek çelişkili bir düşünce ortaya koymaktadır.¹¹⁶ Bu bağlamda İslam'ı diğer dinlerden üstün kılan ve onu tek mutlak hakikat noktasına taşıyan en önemli özelliğın akıl dini olması ve son peygamberin getirdiği vahyin aslına herhangi bir zarar vermeden sapasağlam korunması olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Din-şeriat ilişkisi konusunda üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de nesh konusudur. Hz. Âdem'le başlayıp Hz. Muhammed'le son bulan şeriatlar, tarihi süreklilik içerisinde birbiri tamamlayan ve birinin gelmesiyle diğerinin hükmü sonlanan bir karakter arz etmektedir. Bu tarihi seyir içerisinde İslam kendisinden önceki tüm şeriatları nesh etmiş, en son şeriat olması sebebiyle kendisinden önceki şeriatlarda olmayan birçok emir ve yasağı kendisinde toplamış ve mükemmel bir noktaya ulaşmıştır. Mâtürîdî'ye göre nesh, belli bir vakte kadar konulmuş hükmün sona erdiğini açıklamaktan ibarettir. Nesh, geçmişte olanı komple yıkmak veya yeni bir başlangıç değil, bilakis geçmişte olan hükmü ondan daha iyisiyle ve güzeliyle değiştirmekten ibarettir.¹¹⁷ Neshin, insanlar için ikisi arasında tercih yapma gibi alternatifi bulunmayan bir yönü vardır. Bu açıdan neshte tercih hakkı insana verilmemiş bilakis tercih edilmesi gereken hüküm Allah tarafından insanlara sunulmuştur.¹¹⁸ Bu anlamda nesh, bir hükmün konulmasına esas oluşturan maslahatın ortadan kalkması durumunda mevcut hükmün sona erip, maslahat gereği yeni bir hükmün ortaya konulması demektir. Şu hâlde Mâtürîdî açısından bir şeriatın diğer bir şeriat ile nesh edilmesi ilahi hikmet açısından herhangi bir problem teşkil etmemektedir. Nitekim Mâtürîdî'ye göre Allah dileseydi insanları başka bir şeriat ile nesh olunmayan tek bir şeriat üzerine toplar, tek bir ümmet kılar.¹¹⁹ Ancak Allah, insanları imtihan etmek istediği için tek bir şeriat üzerine yaratmamıştır.¹²⁰ Bu da şeriatlerin birbirini nesh etmesindeki ilahi hikmete işaret etmektedir.

Özetle Mâtürîdî açısından şeriatlar değişken bir karakterdedir ve İslam da bunun son halkasıdır. İslam'ın son şeriat olması değişmeden kıyamete kadar devam edecek tek mutlak hakikat olduğu anlamına gelmektedir. Mâtürîdî'ye göre ilahi hükmün en önemli noktalarından birisi Hz. Muhammed ile vahyi sonlandırmak, tüm insanlığı onun ümmeti olarak belirlemek, dinin değişmeyecek hükümlerini Hz. Muhammed'e bildirip, kendi korumasında bir kitap indirmekten

¹¹³ Şahin, *Mâtürîdî'ye Göre Din*, 44-45.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IX/259, XI/377; Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî", 41-42.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 248-249.

¹¹⁶ Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, 101.

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I/198-202, 257-258; *Te'vîlâtü Ehlisünne*, I/101.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IV/242-246.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IV/167-169.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IV/242-246.

ibarettir.¹²¹ İslam dini, son din ve şeriat olmasına rağmen Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi dini geleneklerini korumak için yeni dini, İslam şeriatını kabul etmemiş ve İslam'dan inat ve kibirle yüz çevirmişlerdir. Sonuç olarak şu an geçerli olan tek dinin ve tek şeriatın İslam olduğunu söylemek, tutucu bir tutum değil, bilakis şeriatın tarihi seyri içerisinde süreklilik arz eden ve İslam'ın son halkayı oluşturan bir konumda olmasından kaynaklanan bir durumdur. Diğer bir ifadeyle İslam'ın son din ve son şeriat olması, Müslümanların kişisel zaaflarından veya toplumsal-kültürel özelliklerinden kaynaklanan bir hasetlik duygusu sonucu oluşan kibir ve inatlaşma değil, aksine dinlerin ve şeriatların zaman içerisinde seyreden sürekliliğinin bir yansımasıdır.

Sonuç

Dini tekelcilik kısaca her inancın kendisini hak, doğru ve üstün görmesi şeklinde tanımlanabilir. Her inancının kendi varlığını devam ettirebilmesi ve müntesiplerince gelecek nesillere aktarılabilmesi için kendisini üstün, hak ve doğru görmesi kaçınılmazdır. Çünkü her dini inanç müntesiplerini rölâtivist değil, kesin ilkelerle kendisine bağlamak ister. Burada önemli olan bir inancın kendisini hak, doğru ve üstün olarak görmesi değil, daha ziyade delilden yoksun dogmatik bir tutumla kendi dışındaki inançları yanlış ve sapkın görmesidir. Bu bağlamda dışlayıcı, tekelci, partikülarist veya eritimci anlamda dini tekelcilik ve dini dışlayıcılık ile İslam'ın son ve hak din olduğu tezi, aynı anlamsal ve sosyolojik bağlamı bulunan bir durum değildir. Zira İslam, son ve hak din olduğu gerçekliğini tevhîd eksenli bir dini mutlaklıktan almaktadır. Bu açıdan İslam'ın hak ve son din olduğu iddiası, dogmatik bir düşünceden değil, bilakis akla hitap eden bir delil ile inatçı olmayanları kabule mecbur kılan hakikatten kaynaklanmaktadır.

Her paradigma ötekine göre, mutlak olarak tekelci ya da dışlayıcı bir karakter arz eder. Çünkü her doğruluk iddiasında bulunan dini gelenek aynı zamanda diğerinin de yanlış olduğunu iddia etmektedir. Özellikle dini çeşitlilik bağlamında tartışılan dini çoğulculuk mutlak doğru ve başka türlü düşünmeye izin vermeyen ve tüm dinleri eşit seviyeye indirgeyen yapısı itibarıyla çağdaş bir dini dışlayıcılık paradigması görüntüsü vermektedir. Batı düşüncesindeki kurtarıcılık, doğruluk, üstünlük, biriciklik gibi temel argümanlar dikkate alındığında İslam'ın hak, doğru ve üstün olduğu fikrinin Batı düşüncesinde olduğu gibi indirgemeci tabirler yerine teolojik manada tevhîd kaynaklı dini hakikat ve dini mutlaklık gibi terimlerle ifade edilmesi daha doğru olacaktır.

Bu çalışmada İslam'ın hakikat ve doğruluk iddiaları İslam düşüncesi bağlamında Ebû Mansûr Mâtürîdî örneği üzerinden incelenmiştir. Batı düşüncesinde ortaya çıkan dini tekelciliğin veya dini dışlayıcılığın mahiyeti ile Mâtürîdî'nin eserlerinde bu hususa işaret edebilecek argümanların bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır. Mâtürîdî'nin özellikle *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde tevhîd merkezli mutlak bir din anlayışına sahip olduğunu, diğer dini geleneklere de bu çerçeveden baktığını söylemek gerekir. Ulûhiyet konusunda tevhîd ilkesini esas alan Mâtürîdî'nin, şeriatlar değişse dahi dinin değişmediği, bir ve tek olduğu düşüncesini benimsediği görülmektedir. Öyle ki tüm peygamberin dini bir ve tektir. Tüm peygamberler insanları Allah'ın birliğine çağırmıştır. Nitekim Mâtürîdî'nin, ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar tüm peygamberlerin tevhîd dini olan İslam'ı tebliğ ettiğine ve son din ve şeriat olan İslam'ın kıyamete kadar payidar olacağına dair bir düşünce ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin tevhîd merkezli hak din iddiasını tekelci bir tutum olarak değerlendirmek pek mümkün görülmemektedir. Zira Mâtürîdî, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar devam eden tek ve devamlı olan tevhîd geleneğini vurgulamaktadır. Bu açıdan onun düşüncesini tekelci veya dışlayıcı bir tutumdan ziyade vahiy sürecinin zorunlu bir sonucu olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Bunun aksine vahyin doğal sürecine direnerek son din İslam'ı kabul etmeyen Yahudi ve Hıristiyanların tekelci veya dışlayıcı bir tutum sergilediğini söylemek daha doğru olacaktır.

Mâtürîdî'nin hiçbir dinin mutlak hakikati temsil etmeyerek hepsinin eşit doğruluk ve kurtarıcılık iddiasına dayandığı dini çoğulculuk yerine, mevcut dinler arasında yalnızca İslam dininin

¹²¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 249.

mutlak, hak ve üstün olduğu anlamında bir dini mutlaklığı savunduğu görülmektedir. Zira Mâtürîdî, tevhîdcilik anlamında mutlakçı ve hakikatçidir. Öyle ki Mâtürîdî'nin, Allah'ın birliği, kulluğun yalnızca ona yapılması ve Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar şeriatların süregelen devamlılığı konusunda kesinlikle ödün vermediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin İslam'ın doğruluk ve hakikat merkezli teolojik iddiasına tekercilik, hususiyetçilik ya da dışlayıcılık değil, tevhitçi anlayış ya da mutlaklık denilmesi daha doğru bir durumdur. Nitekim Mâtürîdî'nin özellikle her din salikinin kendi düşüncesinin doğru olduğunu iddia etmesine karşın gerçek/mutlak doğruyu, iddiasını aklı deliller çerçevesinde ispatlamakla ilişkilendirmesi onun tekercilik konusunda dogmatik bir tavır içerisinde olmadığını veya böyle bir tutum sergilemediğini göstermektedir. Bu açıdan Mâtürîdî'nin tekercilik bağlamında değerlendirdiğimiz görüşlerinin aslında gerçek ve doğrunun tekliğiyle doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Albayrak, Mevlüt. *Felsefe ve Din: Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Asil Yay., 2007.
- Arıcan, M. Kazım. "Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 71-98.
- Arıcan, M. Kazım. "Batı Düşüncesinde Dinî Dışlayıcılık/Tekelcilik Paradigması ve Eleştirisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2011), 39-63.
- Arıcan, M. Kazım. *Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme*. Ankara: OTTO Yay., 2009.
- Arıcan, M. Kazım. "Batı'da Ötekileştirme: Papa ve Vatikan'ın Rolü". *Hece Dergisi* 28. (Batı Medeniyeti Özel Sayısı (2014), 215-233.
- Aslan, Adnan. "Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk İddiaları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 143-163.
- Aslan, Adnan. "Dini Çoğulculuk Meselesine Yeni Bir Yaklaşım". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 4 (2000), 17-30.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an ve Diğer Dinler*. İstanbul: Destek Yayınları, 2021.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü*. İstanbul, Semerkand, 2014).
- Ebû Hanîfe, İmâm-ı Âzam. "el-Âlim ve'l-Müteallim". *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. ter. Mustafa Öz. 7-32. İstanbul: İFAV, 2020.
- Erdem, Engin. "Hanefî-Mâtürîdî Gelenekte Bilgi ve İman". *Diyanet İlmî Dergi* 54/3 (2018), 59-78.
- Erdem, Engin. "İyilik ve Sonsuzluk: Mâtürîdî ve Debûsî'nin Metafizikinde Ölüm ve Hayatın Anlamı". *Kader* 18/2 (2020), 470-487.
- Flew, Antony. *Yanılmışım Tanrı Varmış*. çev. Hasan Kaya-Zeynep Ertan. İstanbul: Profil, 2021.
- Gündüz, Şinasi. *Hıristiyanlık*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Hick, John. *İnançların Gökkuşağı: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*. çev. Mahmut Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- İbn Sînâ. *İhlâs Sûresi Tefsiri*. ter.-şerh. A. Hamdi Akseki. İstanbul: DİB Yay., 2014.
- Kılıç, Recep. *Dini Anlamak Üzerine*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004.
- Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi. 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâtürîdî". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik: Tarihî Arka Planı, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdîlik Mezhebi*. ed. Sönmez Kutlu. 17-55. Ankara: Kitabiyat, 2006.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yay., 2003.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehlisünne*. düz. Fatma Yusuf Eshami, Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risale Neşriyat, 1425/2004.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. 17 cilt. thk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu. İstanbul: Daru'l-Mizan, 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. TSMK Nüshası, Medine Bölümü No: 180.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdîde Dini Çoğulculuk*. İstanbul: İFAV, 1999.

- Quinn, P. L.–Meeker, K. “Introduction: The Philosophical Challenge of Religious Diversity”. *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*. ed. Philip L. Quinn-Kevin Meeker. 1-28. New York: Oxford University, 2000.
- Rahner, Karl. *Theological Investigation*. London: Longmann-Todd, 1984.
- Rahner, Karl. “Religious Inclusivism”. *Philosophy of Religion Selected Readings*. ed. Micheal Peterson vd. 588-596. New York: Oxford University, 2010.
- Reçber, M. Sait. “Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein Nasr”. *İslamiyat* 3/4 (2000).
- Reçber, M. Sait. “Dini Çeşitlilik”. *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 310-366. Ankara: Ankuzem, 2013.
- Sarıkaya, M. Saffet. “Mâtürîdînin Din Anlayışında Hoşgörü”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 3/2 (2010), 145-164.
- Şahin, Hasan. *Mâtürîdî'ye Göre Din*. Kayseri: Yeni Matba Yay., 1987.
- Twiss, Sumner B. “Dinî Çoğulculuk Felsefesi: John Hick ve Onu Eleştirenlerle İlgili Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*. der.-çev. Ruhattin Yazoğlu-Hüsnu Aydeniz. 137-186. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Yalçıntaş, İsmail. *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Elis Yay., 2023.
- Yaran, Cafer Sadık. “Giriş”. *İslam ve Öteki*. ed. Cafer Sadık Yaran. 9-25. İstanbul: Kaknüs, 2001.
- Yazoğlu, R.-Aydeniz H. “Giriş”. *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*. der.-çev. Ruhattin Yazoğlu-Hüsnu Aydeniz. 8-25. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Yıldız, İbrahim. “İslam ve Dini Çoğulculuk: Abdülaziz Sachedina Örneği”. *İslam Düşüncesi Araştırmaları -III- Yaşadığımız Çağ*. ed. Hasan Harmanlı-İbrahim Yıldız. 251-264. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Yıldız, İbrahim. “Antony Flew'un Düşünsel Dönüşümü ve İslam Algısı”. *Dini Araştırmalar* 25/63 (2022), 631-647.